

O'QUVCHILARDA TARIXIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Salixodjayev Rashid Akbarovich

Toshkent viloyati O'rta chirchiq tumani 15-maktab tarix o'qituvchisi.

solixojaevrashid@gmail.com +998 93 648 84 33

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23623864>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarda tarixiy tafakkurni shakllantirishning pedagogik asoslari, nazariy-metodologik yondashuvlari va zamonaviy ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Tarixiy tafakkurning mazmuni, tarkibiy komponentlari hamda uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillar tahlil qilingan. Shuningdek, tarixiy manbalar bilan ishlash, muammoli ta'lim, qiyosiy tahlil, munozara va interfaol metodlardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari asoslab berilgan. O'quvchilarda tarixiy voqea-hodisalarni sabab-oqibat munosabatlari asosida tahlil qilish, tarixiy jarayonlarni muayyan davr kontekstida baholash va dalillar asosida mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy tafakkur, tarixiy ong, tarixiy xotira, tarixiy manba, tanqidiy fikrlash, muammoli ta'lim, pedagogik texnologiyalar, mustaqil fikrlash, tarix ta'limi.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические основы формирования исторического мышления учащихся, теоретико-методологические подходы и значение данного процесса в современной системе образования. Анализируются содержание, структурные компоненты исторического мышления и педагогические факторы, влияющие на его развитие. Обосновываются дидактические возможности работы с историческими источниками, проблемного обучения, сравнительного анализа, дискуссий и интерактивных методов. Предлагаются методические рекомендации по развитию у учащихся умений анализировать исторические события с точки зрения причинно-следственных связей, оценивать исторические процессы в контексте определённой эпохи и формулировать самостоятельные выводы на основе доказательств.

Ключевые слова: историческое мышление, историческое сознание, историческая память, исторический источник, критическое мышление, проблемное обучение, педагогические технологии, самостоятельное мышление, историческое образование.

Abstract. This article examines the pedagogical foundations of developing historical thinking among students, its theoretical and methodological approaches, and its significance in contemporary education. It analyzes the content and structural components of historical thinking, as well as the pedagogical factors influencing its development. The article substantiates the didactic potential of working with historical sources, problem-based learning, comparative analysis, classroom discussions, and interactive teaching methods. Methodological recommendations are proposed to help students analyze historical events through cause-and-effect relationships, evaluate historical processes within their specific contexts, and formulate independent conclusions based on evidence.

Keywords: *historical thinking, historical consciousness, historical memory, historical sources, critical thinking, problem-based learning, pedagogical technologies, independent thinking, history education.*

Kirish

Globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallashayotgan hozirgi davrda yosh avlodning tarixiy bilimlarini chuqurlashtirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatini rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunda tarix fanining imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki tarixiy bilimlar o'quvchilarga o'tmishda sodir bo'lgan voqea-hodisalarni o'rganish bilan birga, bugungi ijtimoiy jarayonlarni anglash va kelajak haqida asosli fikr yuritish imkonini beradi. Tarix ta'limining asosiy maqsadi o'quvchilarga tarixiy sanalar, shaxslar va voqealar to'g'risidagi ma'lumotlarni yetkazish bilangina cheklanmaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar tarixiy hodisalarning kelib chiqish sabablarini aniqlashi, ularning rivojlanish bosqichlarini o'rganishi, turli manbalardagi ma'lumotlarni qiyoslashi va mustaqil xulosalar chiqarishi lozim. Shu jihatdan tarixiy tafakkurni shakllantirish tarix fanini o'qitish metodikasining dolzarb pedagogik muammolaridan biridir. Tarixiy tafakkur insonning o'tmish haqidagi ma'lumotlarni shunchaki eslab qolishi emas, balki tarixiy dalillarni tahlil qilish, voqea-hodisalarni o'z davri sharoitida tushunish, sabab va oqibatlarni aniqlash hamda tarixiy jarayonlarning ahamiyatini baholash qobiliyatidir. Tarixiy tafakkurga oid ilmiy tadqiqotlarda manbalarni tahlil qilish, tarixiy kontekstni anglash, dalillarni o'zaro solishtirish va asoslangan mulohaza yuritish uning muhim tarkibiy qismlari sifatida ko'rsatiladi [1; 2]. Shu sababli tarix darslarini o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi, izlanishga undovchi va mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish zarur.

1. Tarixiy tafakkurni shakllantirishning nazariy asoslari

Tarixiy tafakkur tarixiy bilim, tarixiy ong, tarixiy xotira va tanqidiy fikrlash bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab intellektual faoliyatdir. U o'quvchining tarixiy voqea-hodisalar haqidagi bilimlarini tizimlashtirish, ularning mazmunini anglash va yangi vaziyatlarda qo'llash imkoniyatini ta'minlaydi. Tarixiy tafakkurning shakllanishi, avvalo, o'quvchining tarixiy faktlarni o'zlashtirishi bilan boshlanadi. Biroq faktlarni bilish tarixiy tafakkurning to'liq shakllanganligini anglatmaydi. O'quvchi tarixiy hodisaning nima sababdan yuz berganini, uning qanday oqibatlarga olib kelganini, ushbu jarayonda turli omillarning o'rnini va hodisaning keyingi taraqqiyotga ta'sirini tushuntira olishi kerak.

Tarixiy tafakkurni quyidagi o'zaro bog'liq komponentlar orqali tavsiflash mumkin:

1. **Bilish komponenti** - tarixiy tushunchalar, sanalar, shaxslar, voqealar va jarayonlar haqidagi bilimlarni o'zlashtirish.
2. **Tahliliy komponent** - tarixiy ma'lumotlarni taqqoslash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va tarixiy jarayonlarni izohlash.
3. **Manbaviy-tadqiqot komponenti** - yozma manbalar, xaritalar, fotosuratlar, hujjatlar va boshqa tarixiy dalillarni o'rganish.

4. **Baholash komponenti** - tarixiy voqea-hodisalarning ahamiyatini dalillar asosida baholash va turli talqinlarni qiyoslash.

5. **Refleksiv komponent** - o'z fikrlarini qayta ko'rib chiqish, xulosalarning asoslanganligini tekshirish va o'z bilimlarini baholash.

Mazkur komponentlar o'zaro uyg'unlikda rivojlangandagina o'quvchining tarixiy tafakkuri izchil shakllanadi. Tarixiy tafakkurni rivojlantirishga oid tadqiqotlarda ham o'quvchilarni tarixiy savollar qo'yish, manbalarni o'rganish, kontekstni aniqlash va dalillarga tayangan holda fikr yuritishga o'rgatish muhimligi ta'kidlanadi [1; 3]. Pedagogik nuqtayi nazardan tarixiy tafakkurni shakllantirish o'quvchining yosh xususiyatlari, avvalgi bilimlari, bilishga bo'lgan qiziqishi va mustaqil faoliyat darajasini hisobga olishni talab qiladi. O'qituvchi tayyor ma'lumotlarni bayon etuvchi shaxs bo'lib qolmasdan, o'quvchilarning tarixiy izlanishlarini tashkil etuvchi, ularni tahlil va mulohaza yuritishga yo'naltiruvchi pedagog sifatida faoliyat olib borishi lozim.

2. Tarixiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

O'quvchilarda tarixiy tafakkurni samarali shakllantirish bir qator pedagogik shart-sharoitlarni ta'minlashni talab etadi. Birinchidan, ta'lim mazmunining ilmiyligi va izchilligi muhim ahamiyatga ega. Tarixiy bilimlar o'zaro mantiqiy bog'langan holda, xronologik ketma-ketlik va tarixiy jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib o'rgatilishi zarur.

O'quvchilar tarixiy voqealarni alohida faktlar sifatida emas, balki o'zaro bog'liq jarayonlar tizimi sifatida anglashlari kerak. Ikkinchidan, muammoli ta'lim muhitini yaratish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini faollashtiradi. Dars davomida "Mazkur voqeaning kelib chiqishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?", "Tarixiy manbada qanday dalillar keltirilgan?", "Ushbu hodisaning uzoq muddatli oqibatlari qanday bo'lgan?" kabi savollardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bunday savollar o'quvchini tayyor javobni takrorlashdan ko'ra, muammoni tahlil qilishga undaydi. Uchinchidan, tarixiy manbalar bilan ishlashni tashkil etish zarur. Darslik matni bilan bir qatorda tarixiy hujjatlar, xaritalar, fotosuratlar, tarixiy shaxslarning maktublari, xotiralar va arxiv materiallaridan foydalanish o'quvchilarning dalillar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bunda manbaning muallifi, yaratilgan davri, maqsadi, mazmuni va ishonchliligini baholashga e'tibor qaratish lozim. O'zbekistonda tarixiy ta'limni takomillashtirishga oid tadqiqotlarda ham tarixiy manbalardan foydalanish, mahalliy tarixiy merosni o'quv jarayoniga olib kirish va o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini kuchaytirish masalalari muhim yo'nalishlar sifatida ko'rilmogda [4].

To'rtinchidan, **interfaol va hamkorlikka asoslangan ta'limni qo'llash** o'quvchilarning muloqot, fikr almashish va dalillar asosida bahslashish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Guruhli ishlar, munozaralar, tarixiy vaziyatlarni tahlil qilish va taqdimotlar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, **baholash va refleksiyani yo'lga qo'yish** muhimdir. O'quvchining faqat faktlarni eslab qolishi emas, balki tarixiy ma'lumotni qanday tahlil qilishi, dalillarni qanday qo'llashi va xulosalarini qay darajada asoslay olishi ham baholanishi kerak.

3. Tarixiy tafakkurni shakllantirishda zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish

Zamonaviy tarix ta'limida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etishda muammoli ta'lim, loyiha metodi, qiyosiy tahlil, munozara, tarixiy manbalarni o'rganish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim o'rin tutadi.

3.1. Muammoli ta'lim metodi

Muammoli ta'lim o'quvchilarning tarixiy voqea-hodisalar yuzasidan savollar qo'yishi, mavjud ma'lumotlarni tahlil qilishi va mustaqil yechim topishiga asoslanadi. Masalan, "Buyuk Ipak yo'lining tarixiy taraqqiyotdagi o'rni" mavzusini o'rganishda o'qituvchi quyidagi savolni qo'yishi mumkin: "Buyuk Ipak yo'li faqat savdo aloqalarining rivojlanishiga xizmat qilganmi yoki madaniy va ilmiy taraqqiyotga ham ta'sir ko'rsatganmi?" O'quvchilar savolga javob topish uchun tarixiy ma'lumotlarni o'rganadilar, savdo aloqalari, madaniy almashinuv, ilm-fan va shaharlar taraqqiyoti bilan bog'liq dalillarni taqqoslaydilar. Yakunda o'z xulosalarini asoslaydilar.

Bunday yondashuv tarixiy jarayonlarga ko'p omilli yondashish ko'nikmasini rivojlantiradi.

3.2. Tarixiy manbalarni tahlil qilish metodi

Tarixiy manbalar bilan ishlash o'quvchilarni ma'lumotlarning kelib chiqishi va mazmunini tekshirishga o'rgatadi. Bunda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- Manba qachon va kim tomonidan yaratilgan?
- Muallif qanday maqsadni ko'zlagan?
- Manbada qanday tarixiy dalillar mavjud?
- Ushbu manbaning imkoniyatlari va cheklavlari nimalardan iborat?
- Mazkur ma'lumotni boshqa manbalar bilan qanday tekshirish mumkin?

Masalan, tarixiy shaxs faoliyatiga oid ikki xil manba taqdim etiladi. O'quvchilar ularning mazmunini taqqoslab, umumiy va farqli jihatlarni aniqlaydilar. Shundan so'ng tarixiy xulosa chiqarishda birgina manbaga tayanish yetarli yoki yetarli emasligini muhokama qiladilar. Mazkur metod tarixiy ma'lumotlarni tanqidiy qabul qilish, dalillarni tekshirish va asoslangan fikr bildirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

3.3. Qiyosiy-tarixiy tahlil metodi

Qiyosiy-tarixiy tahlil o'quvchilarga turli davrlar, davlatlar, tarixiy shaxslar va ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar Amir Temur va Mirzo Ulug'bek davridagi ilm-fan, madaniyat va davlat boshqaruvi bilan bog'liq jarayonlarni taqqoslashlari mumkin. Bunda tarixiy shaxslar faoliyatini o'z davrining siyosiy, iqtisodiy va madaniy sharoitlari bilan bog'lab tahlil qilish muhimdir. Taqqoslash natijalari jadval, klaster yoki konseptual xarita shaklida ifodalanishi mumkin. Bu o'quvchilarning ma'lumotlarni tizimlashtirish, umumlashtirish va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

3.4. Tarixiy munozara va roli o'yinlar

Munozara metodi o'quvchilarga tarixiy masalalar yuzasidan turli nuqtayi nazarlarni o'rganish va o'z fikrlarini dalillar bilan himoya qilish imkonini beradi. O'qituvchi muhokama uchun tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan muammoni tanlaydi va o'quvchilarni guruhlariga ajratadi.

Har bir guruh tarixiy manbalar va dalillarga tayangan holda o'z pozitsiyasini shakllantiradi.

Muhokama davomida o'quvchilar boshqa fikrlarni tinglash, savollarga javob berish va zarur hollarda o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishga o'rganadilar.

Rolli o‘yinlarda esa o‘quvchilar tarixiy davr vakillari, elchilar, olimlar yoki davlat arboblarning nuqtayi nazarini tarixiy ma’lumotlar asosida ifodalashga harakat qiladilar. Bunda tarixiy vaziyatni zamonaviy qarashlar bilan shoshilinch baholamasdan, davrning o‘ziga xos shart-sharoitlarini hisobga olish talab etiladi.

3.5. Raqamli texnologiyalardan foydalanish

Raqamli xaritalar, virtual muzeylar, elektron arxivlar, raqamli tarixiy hujjatlar va multimedia materiallari tarix darslarining mazmunini boyitishi mumkin. Ular tarixiy joylar, me’moriy yodgorliklar va turli davrlarga oid materiallarni ko‘rgazmali o‘rganish imkonini beradi.

Biroq raqamli materiallardan foydalanishda ularning manbasi, ishonchliligi va tarixiy kontekstiga e’tibor berish zarur. O‘quvchilarga internetdagi har qanday ma’lumotni ishonchli deb qabul qilmaslik, uni boshqa manbalar bilan solishtirish va dalillar asosida baholash o‘rgatilishi lozim.

4. Tarixiy tafakkurni rivojlantirishning metodik modeli

O‘quvchilarda tarixiy tafakkurni izchil shakllantirish uchun dars jarayonini bir-biri bilan bog‘liq bosqichlar asosida tashkil etish mumkin.

Birinchi bosqich - motivatsiya va muammoli savol qo‘yish. O‘quvchilarning mavzuga qiziqishini uyg‘otish, mavjud bilimlarini faollashtirish va tadqiqot savolini shakllantirish.

Ikkinchi bosqich -tarixiy ma’lumotlarni to‘plash. Darslik, tarixiy hujjat, xarita, fotosurat va boshqa manbalar bilan ishlash orqali zarur dalillarni aniqlash.

Uchinchi bosqich -tahlil va taqqoslash. Tarixiy voqealarning sabablari, rivojlanish xususiyatlari, oqibatlari va turli talqinlarini o‘rganish.

To‘rtinchi bosqich -dalillash va xulosa chiqarish. O‘quvchilarning tarixiy ma’lumotlarga asoslangan mustaqil fikrlarini shakllantirish hamda ularni asoslab berish.

Beshinchi bosqich - refleksiya va baholash. O‘zlashtirilgan bilimlarni umumlashtirish, tahliliy ko‘nikmalarni baholash va kelgusidagi o‘rganish ehtiyojlarini aniqlash.Mazkur model tarixiy tafakkurning bilish, tahlil, manbaviy izlanish, dalillash va refleksiya komponentlarini yagona ta’lim jarayonida rivojlantirishga yo‘naltirilgan mualliflik metodik taklifi hisoblanadi.

Uning samaradorligini aniqlash uchun amaliy pedagogik tajriba, diagnostik topshiriqlar va natijalarni qiyosiy tahlil qilish talab etiladi.

Tarixiy tafakkur rivojini baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

Mezon	Kutiladigan ko‘nikma
Tarixiy bilim	Voqea, sana, shaxs va tushunchalarni to‘g‘ri izohlash
Sabab-oqibat tahlili	Tarixiy jarayonlarning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini aniqlash
Manbalar bilan ishlash	Manbaning muallifi, davri, maqsadi va ishonchliligini tahlil qilish
Dalillash	Fikrlarni tarixiy dalillar bilan asoslash
Mustaqil xulosa	Tahlil natijalariga tayangan holda mantiqiy xulosa chiqarish

Ushbu mezonlar asosida o'quvchilarning boshlang'ich va yakuniy natijalarini taqqoslash, rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda o'qitish metodikasini takomillashtirish mumkin.

5. Tarixiy tafakkurni shakllantirishda o'qituvchining pedagogik mahorati

Tarixiy tafakkurning rivojlanishi ko'p jihatdan o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi, metodik mahorati va darsni tashkil etish usullariga bog'liq. O'qituvchi tarixiy ma'lumotlarni bayon qilish bilan bir qatorda o'quvchilarni izlanishga, savol berishga, manbalarni tekshirishga va dalillar asosida fikr yuritishga yo'naltirishi kerak. Buning uchun o'qituvchi dars mazmunini o'quvchilarning bilim darajasiga moslashtirishi, ochiq savollardan foydalanishi, guruhli tadqiqotlarni tashkil qilishi va har bir o'quvchining fikr bildirishiga imkon yaratishi zarur.

Shuningdek, tarixiy voqealarni bir tomonlama talqin qilishdan saqlanish, dalillar va ilmiy asoslangan manbalarga tayanish muhim ahamiyatga ega. Tarixiy tafakkurni rivojlantirishda mahalliy tarix materiallaridan foydalanish ham samarali metodik yo'nalishlardan biridir.

O'quvchilarning o'z hududidagi tarixiy obidalar, tarixiy shaxslar, muzeylar, arxiv hujjatlari va mahalliy tarixga oid ma'lumotlarni o'rganishi tarixiy bilimlarni hayotiy tajriba bilan bog'lashga yordam beradi. Bunday faoliyatni kichik tadqiqotlar, loyiha ishlari, tarixiy joylarga virtual yoki bevosita tashriflar, oilaviy tarixiy hujjatlarni o'rganish va og'zaki tarix materiallarini tahlil qilish orqali tashkil etish mumkin. Bunda olingan ma'lumotlarning kelib chiqishi tekshirilishi va shaxsiy xotiralar tarixiy faktlar bilan aynan bir xil deb qabul qilinmasligi lozim.

Xulosa

O'quvchilarda tarixiy tafakkurni shakllantirish tarix ta'limining mazmuni va metodikasini takomillashtirishni talab qiladigan muhim pedagogik jarayondir. Tarixiy tafakkur o'quvchining tarixiy faktlarni bilishi bilangina cheklanmay, ularni tahlil qilish, tarixiy kontekstni anglash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va dalillar asosida mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Maqola doirasidagi nazariy tahlil va metodik umumlashtirishlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, tarixiy tafakkurni shakllantirishda bilim berish, tahlil qilish, manbalarni o'rganish, dalillash va refleksiya jarayonlarini o'zaro uyg'unlashtirish zarur.

Ikkinchidan, muammoli ta'lim, tarixiy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy-tarixiy yondashuv, munozara va loyiha metodlari o'quvchilarning bilish faolligini rivojlantirish uchun metodik imkoniyatlar yaratadi. Uchinchidan, tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida o'quvchilarga ma'lumotlarning ishonchliligini tekshirish, turli talqinlarni taqqoslash va o'z fikrlarini dalillar bilan asoslashni o'rgatish lozim. To'rtinchidan, tarixiy tafakkur rivojini baholashda faqat reproduktiv bilimlar emas, balki tahliliy fikrlash, tarixiy dalillardan foydalanish, mustaqil xulosa chiqarish va o'z fikrini asoslash ko'nikmalari ham hisobga olinishi kerak. Beshinchidan, o'qituvchining metodik mahorati, ta'lim muhitining hamkorlikka asoslanganligi va tarixiy manbalardan maqsadli foydalanish o'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish uchun muhim pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi. Demak, tarixiy tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchilarning tarixiy bilimlarini chuqurlashtirish, tanqidiy va mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda tarixiy merosga ongli munosabatini qaror toptirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. van Drie, J., van Boxtel, C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // *Educational Psychology Review*. — 2008. — Vol. 20. — P. 87–110. — DOI: 10.1007/s10648-007-9056-1.
2. Seixas, P., Morton, T. *The Big Six Historical Thinking Concepts*. — Toronto: Nelson Education, 2013.
3. Lévesque, S. *Thinking Historically: Educating Students for the Twenty-First Century*. — Toronto: University of Toronto Press, 2008.
4. Kariev, A. va boshqalar. Access to Historical Information Sources and Its Impact on Curriculum Development in History Education // *Indian Journal of Information Sources and Services*. — 2025. — Vol. 15, No. 2. — P. 427–434. — DOI: 10.51983/ijiss-2025.IJISS.15.2.52.
5. Wineburg, S. *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past*. — Philadelphia: Temple University Press, 2001.
6. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. — O'RQ-637, 2020-yil 23-sentabr.
7. Xaldibekova, F. T. Theoretical Foundations for Developing Historical Thinking in History Education // *International Journal of History and Political Sciences*. — 2025. — Vol. 5, Issue 10. — P. 20–24. — DOI: 10.37547/ijhps/Volume05Issue10-04.